

JÓZEF MARECKI

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II, Kraków

Heraldyczne znaki franciszkańskie

Próba interpretacji

Niejednokrotnie różne grupy społeczne, wspólnoty nieformalne oraz instytucje w celu wyróżnienia się od innych przyjmują symbole, znaku lub różne, łatwo rozpoznawalne identyfikatory. Taki znaki, współcześnie nazwane logo, identyfikują i utożsamiają zarówno poszczególnych członków jak i wspólne działania danej grupy. Wspólny znak daje poczucie wewnętrznej jedności i odrębności grupowej. Taką rolę pełniły symbole starochrześcijańskie. Taką samą rolę na przestrzeni wieków odegrały rozpoznawcze znaki rycerskie, herby rodowe i miejskie, znaki cechów i związków rzemieślniczych, herby opactw i kapituł oraz godła zakonów. Tę funkcję we wspólnotach biorących swój początek od św. Franciszka pełni znak krzyża z dwoma ramionami – nazywany godłem franciszkańskim¹.

Artykuł obejmuje trzy zasadnicze części. W pierwszej zostaną przedstawione ogólne uwagi o godłach jako elementach herbu, w drugiej – znaczenie litery Tau i jej akomodacja przez św. Franciszka, w kolejnym zostanie ukazany krótki rys historyczny rozwoju i kształtowania się godła franciszkańskiego i jego heraldycznych odmian, natomiast w końcowej części zostanie przedstawiona próba teologicznej interpretacji godła franciszkańskiego.

1. Ogólne uwagi o godłach jako elementach herbu

Herb jest kompozycyjnym znakiem rozpoznawczym, który kształtował się w określonym środowisku kulturowym na przestrzeni stuleci. Termin ten wszedł do języka polskiego - jak twierdzi wybitny polski heraldyk Józef Szymański - w XVI wieku². Etymologię słowa „herb” należy wyprowadzić od terminów „dziedzictwo” i „broń”. *Herb został wytworzony na gruncie znaków rozpoznawczych, a także własnościowym, swój rozwój w XIV wieku zawdzięcza turniejom*³. Wywodzi się więc herb ze średniowiecznej tradycji rycerskiej i z czasem został zaadoptowany przez inne środowiska, w tym także kościelne⁴. Wspomniany J. Szymański za najstarsze

1 Por. W. Kolak, *Godło franciszkańskie*, [w:] *Zakon Braci Mniejszych Kapucynów na Dolnym Śląsku i we Wrocławiu. Materiały z seminarium krajoznawczego*, Wrocław 1996, s. 57.

2 J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993, s. 8.

3 S. Górzyński, J. Kochanowski, *Herby szlachty polskiej*, Warszawa 1990, s. 9.

4 Por. D. F. Kol, *Traktat krotki o heraldyce, to iest o herbach rodowitych...*, Warszawa 1747, s. 9-13.

w polskiej tradycji uważa godło, które było położone na tarczę⁵. Wydaje się, że ten pogląd odnosi się do heraldyki w ogólności, także do kościelnej i zakonnej.

Elementami składowymi herbu są: tarcza, godło (figura heraldyczna, mobilia herbowe), hełm, klejnot, labry, płaszcze, trzymacze, dewizy oraz order i oznaki godności. Należy także uwzględnić barwę. W heraldyce kościelnej kierującej się innymi prawami niż świecka, panują odrębne zasady tworzenia herbów⁶. Jeszcze inaczej jest w tzw. heraldyce zakonnej, gdzie praktycznie nie ma zasad, a samo tworzenie się znaków nazywanych symbolami, godłami lub herbami jest ciągle aktualne i żywe. Ciągłe mamy do czynienia ze zjawiskiem powstawania nowych wspólnot życia konsekrowanego, które to wspólnoty przyjmują lub tworzą własne znaki wzorowane na herbach⁷.

Najczęściej heraldyka zakonna sprowadza się do samego godła. Należy więc w przypadku wspólnot zakonnych, w tym także franciszkańskich, mówić raczej o godle niż o herbie. Często godło występuje bez tarczy. Dla właściwej oceny i sprawdzenia, czy aby przyjęte godło nie jest dziełem przypadku, należy sięgnąć do pierwowzoru i przebadać genezę a także intencje pomysłodawcy znaku zakonnego.

W heraldyce kościelnej godło zakonne traktujemy jako znak i symbol danej wspólnoty; w nim ukryta jest duchowość, cel i jej charyzmat. Rozpoznanie godła daje nam odpowiedź na pytanie o nazwę i istotę zakonu czy zgromadzenia.

2. Grecka litera Tau

W średniowieczu, w początkowym okresie rozwoju heraldyki, zakony rycerskie na wzór środowiska, z którego się wywodziły i wzrastały, na ich wzór przyjmowały herby. Inne wspólnoty zakonne kształtujące się w tym okresie, stroniły od znaków heraldycznych. Wynikało to zapewne z faktu kojarzenia ich z walkami, turniejami, rzemiosłem rycerskim, a więc z przelewem krwi i przemocą, co Kościół nie akceptował. Od XIV wieku hierarchowie i wyższe duchowieństwo wywodzący się z warstw rycerskich, niektóre instytucje kościelne, takie jak kapituły katedralne i kapituły kolegiackie, a także wspomniane wyżej zakony rycerskie przyjmowały herby. Opactwa mnisze i kanonickie przyjmowały za własne herby fundatorów.

Wspólnoty mendykanckie, w tym franciszkanie, przez pierwsze trzy stulecia nie posiadali znaku heraldycznego. Synowie *Poverello* jako znaku rozpoznawczego używali dziewiętnastej litery alfabetu greckiego Tau (Il. 1), którym to znakiem podpisał się w listach do różnych osób, w tym do brata Leona św. Franciszek z

5 J. Szymański, *Herbarz*....., s. 9.

6 O heraldyce kościelnej zob. A. Weiss, *Heraldyka kościelna*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, Lublin 1993, kol. 729-736 (tamże obszerna bibliografia).

7 W. Kolak, J. Marecki, *Leksykon godeł zakonnych*, Łódź 1994, s. 13.

Asyżu (Il. 2)⁸ i oznaczam miejsca, w których przebywał. I współcześnie jest często używany jako znak rozpoznawczy przez jego duchowych naśladowców. Warto w tym miejscu postawić pytanie, dlaczego znak Tau był przez niego używany.

Należy przypomnieć pewne wydarzenia historyczne pozwalające w znacznej części odpowiedzieć na to pytanie. W listopadzie 1215 roku św. Franciszek brał udział w obradach Soboru Laterańskiego IV i słuchał przemówienia, które podczas pierwszego posiedzenia plenarnego w dniu 11 listopada tr. wygłosił papież Innocenty III. Część swej wypowiedzi poświęcił symbolice i znaczeniu litery Tau. Papież mówił:

Hic transire praecipitur per mediam civitatem, et signare Thau super frontes virorum gementium et signare Thau super frontes virorum gementium et dolentium. T est ultima littera Hebraici alphabeti, exprimens formam Crucis, qualis erat antequam Domino crucifixo Pilatus titulum superponeret: quam et sanguinis agni posito super utrumque postem, et in superliminaribus domorum mirifice designabat. Hoc signum gerit in fronte, qui virtutem crucis ostendit in opere: ut iuxta quod dicit Apostolus: Crucifigat carnem suam cum vitiis et concupiscentiis: idemque cum Apostolo dicat: Mihi absit gloriari, nisi in cruce Domini nostri Jesu Christi, per quem mihi mundus crucifixus est, at ego mundo⁹.

Do powyższego odwołał się Jan Paweł II w Liście apostolskim skierowanym do przełożonych generalnych wspólnot franciszkańskich z okazji osiemsetletniej rocznicy urodzenia św. Franciszka opublikowanym 15 sierpnia 1982 roku:

Ponadto Św. Franciszek przyjął wezwanie dotyczące odnowienia pokuty, które papież Innocenty III przedstawił przemawiając do zgromadzonych na rozpoczęcie Soboru Laterańskiego. W słowach tych ów papież i wspaniały nasz poprzednik wezwał wszystkich chrześcijan, a zwłaszcza duchownych, do odnowienia duchowego, nawrócenia ku Bogu i poprawy obyczajów; i tak posługując się proroczymi słowami, które czytamy u Ezechiela w rozdziale IX, stwierdził, że litera thau (ostatnia w alfabecie hebrajskim,

8 Św. Bonawentura, *Życiorys większy świętego Franciszka z Asyżu* [w:] *Wczesne źródła franciszkańskie*, t. 1, Warszawa 1981, nr 7; Tomasz z Celano, *Traktat o cudach świętego Franciszka z Asyżu* [w:] *Wczesne źródła...*, nr 159; por. L. Bracaloni, *Lo stemma Francescano nell'arte*. „Studi Francescani” 1921, nr 1, s. 221; C. Tinelli, *Überlegungen zum franziskanischen Wapen*, w: *800 Jahre Franz von Assisi*, Wien 1982, s. 378-379.

9 *Predigt Innocenz III auf dem vierten lateranischen Concil gehalten. Sermo Innocentii Papae III. In concilio generali Lateranensi habitus*. [w:] *Geschichte der Reber in Mittelalter, besonders im 11., 12. und 13. Jehrhrundert, nach den Quellen bearbetet*, Stuttgart 1845, s. 570 [567-573].

w kształcie wyrażającym krzyż) jest znakiem tych, którzy «ciało ukrzyżowali z pożądliwościami cielesnymi» (Ga 5, 24) i którzy ludzką niedoskonałość oplakują przed Bogiem i nad nią ubolewają: «Ten znak nosi na czole, kto okazał w działaniu skuteczność Krzyża» [D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, 22, Venetis 1778, s. 971].

Z ust papieża św. Franciszek zaczerpnął i przyswoił sobie to wezwanie do oczyszczenia i odnowy Kościoła. Albowiem od owego dnia – jak mówią przekazy – znak thau miał we czci specjalnej, umieszczał go w pisanych przez siebie listach, czego przykładem jest list do brata Leona, a także w celach braci i w swoich pouczeniach i «jak gdyby – jak mówi św. Bonawentura – cały jego wysiłek zmierzał zgodnie ze słowem proroka, do umieszczenia znaku thau na czołach mężów oplakujących winy i ubolewających nad nimi, rzeczywiście nawróconych do Jezusa Chrystusa» [Legenda minor, 2, 9: *Analecta Franciscana*, 10, Ad Claras Aquas 1926–1941, s. 662; por. tegoż autora *Legenda maior*, Prologus, 2: tamże, s. 558].

Te i inne fakty świadczą o tym, że św. Franciszek postawił sobie za cel, by dzieło jego pokornie służyło zaleceniom odnowy duchowej, wydanym przez hierarchię. Do doprowadzenia zaś tej odnowy do celu sam przyczynił się swoją świętością, czyli pomocą, której nic nie mogło zastąpić. Skoro już całego siebie przysposobił do posłuszeństwa Duchowi Świętemu przez to, że był na podobieństwo Chrystusa Ukrzyżowanego, stał się jakby narzędziem, którym posłużył się tenże Duch Święty, aby Kościół wewnętrznie odnowić i uczynić go świętym i niepokalanym^[48]. [Ef 5, 27] Mąż Boży, za natchnieniem Bożym – jak zazwyczaj sam twierdził – to jest przynaglony żarem Ducha Świętego, dokonał wszystkiego; wszędzie szukał «Ducha i życia», [Reguła bullata, 12, 1; Reguła non bullata, 2, 1: *Opuscula Sancti Patris Francisci Assisiensis*, wyd. K. Esser, Grottaferrata 1978, s. 237, 243] które to słowa św. Jana z radością sobie przywłaszczał. Stąd właśnie płynęła godna podziwu i skuteczna siła odnowy, zawarta w jego osobie i życiu. I tak stał się on rzeczywistym odnowicielem Kościoła, nie drogą nagany i krytyki, lecz przez świętość [Por. Testamentum, 13: Epistola ad Fideles (recensio prior), 2, 22; Epistola ad Fideles (recentio posterior), 20: *Opuscula Sancti Patris Francisci...*, s. 309, s. 112, 118]¹⁰.

10 *List apostolski Jana Pawła II w osiemsetną rocznicę narodzin św. Franciszka z Asyżu (15 VIII 1982)*, AAS, Vol. 75:1983, pars 1, s. 116-117.

Odwołanie do znaczenia litery Tau odnajdujemy także w pierwszych życiorysach św. Franciszka pióra Tomasza z Celano:

Nieraz [brat Pacyfik] dostępował widzenia tego, co przed innymi bywało zakryte. Tak właśnie niebawem ujrzał na czole świętego Franciszka wielki znak Thau, który pięknem wielobarwnych kół przewyższał piękność pawia¹¹. Ponad wszystkie inne znaki najbardziej miłym był mu znak Thau (T), za pomocą którego podpisywał lisy i wszędzie rysował na ścianach cel. A właśnie Pacyfik, mąż Boży, co miewał widzenia niebieskie, cielesnymi oczyma ujrzał na czole świętego ojca wielki znak Thau, różnobarwny i lśniący złotym blaskiem¹².

Do szczególnej roli znaku Tau w życiu św. Franciszka nawiązał także w jego życiorysie św. Bonawentura:

Jeżeli zwracamy uwagę na szczyty wyjątkowej jego świętości, to z niezłomną wiarą stwierdzamy, że Franciszek był Posłańcem Bożym, miłym Chrystusowi i nam danym jako wzór do naśladowania, a światu do podziwiania. Dzięki tej świętości, żyjąc wśród ludzi, był naśladowcą anielskiej czystości, a dla doskonałych naśladowców Chrystusa stał się wzorem. Aby to wiernie i pobożnie wyrazić, nie tylko spełniał powierzony mu obowiązek »wzywania do płaczu i żałoby, do ostrzyżenia głowy i do przywdziania woru oraz do nakreślenia na czołach mężów, którzy wzdychają i boleją znaku« Tau »będącego symbolem krzyża wzywającego do nawrócenia i noszenia ubioru w kształcie krzyża« (Iz 22, 12; Ez 9, 4). Na dowód niezłomnego świadectwa prawdy, otrzymał także »pieczęć podobieństwa« (Ez 28, 12) Boga żyjącego, a mianowicie Chrystusa ukrzyżowanego. Została ona wyciśnięta na jego ciele nie mocą natury czy w jakiś sztuczny sposób, lecz raczej godną podziwu mocą Ducha Boga żywego¹³.

Powtórzył także św. Bonawentura za Tomaszem z Celano informację o tym, że brat Pacyfik *widział kilka razy znak »Tau« na czole Franciszka. Znak ten mieniący się różnymi kolorami, zdobił jego twarz godną podziwu pięknnością. Święty mąż szczególną czcią otaczał ów znak, często mówił o nim w swoich przemówieniach i podpisywał się nim własnoręcznie na listach, które wysyłał. Bardzo starał się o to, aby według wyrażenia proroka (Ez 9, 4) »na-*

11 Tomasz z Celano, Życiorys drugiego świętego Franciszka z Asyżu [w:] *Wczesne źródła...*, nr 106.

12 Tomasz z Celano, *Traktat o cudach...*, nr 3; por. Tamże, nr 159.

13 Św. Bonawentura, Życiorys większy..., nr 2.

znaczyć Tau na czołach ludzi płaczących i bolejących», autentycznie nawróconych do Jezusa Chrystusa¹⁴.

Znaczenie litery Tau jest podwójne. W Starym Testamencie, w księdze Ezechiela, jest wzmianka, że literą TAW (zbliżoną do greckiego Tau) naznaczono nią wybranych przez Boga¹⁵: *Jahwe rzekł do niego: «Przejdź przez środek miasta, przez środek Jerozolimy i nakreśl ten znak TAW na czołach mężów, którzy wzdychają i biadają nad wszystkimi obrzydliwościami w niej popełnianymi»*. Do innych zaś rzekł, tak iż słyszałem: *«Idźcie za nim po mieście i zabijajcie. Niech czy wasze nie znają współczucia ni litości. Starca, młodzieńca, pannę, niemowlę i kobietę wybijajcie do szczeru. Nie dotykajcie jednak żadnego męża, na którym będzie ów znak. Zaczynajcie od mojej świątyni»*. (Ez 9, 4-6). Występuje zatem jako znak ocalenia niewinnych¹⁶. Wśród chrześcijan w Egipcie litera Tau uznawana jest za jedną z form krzyża oraz wyróżnienie pustelników, stąd w ikonografii pojawia się na płaszczu św. Antoniego Pustelnika lub w formie zakończenia laski, którą trzyma święty¹⁷. W alfabecie hebrajskim wspomniana litera jest ostatnią w alfabecie i jest porównywana z grecką literą Ω (omega), która zamyka tenże alfabet. Ostatnia litera alfabetu symbolizowała wypełnienie objawienia, odkupienie i paruzję oraz włączenie w odkupieńczy plan Chrystusa. Z kolei dla duchowych córek i synów św. Franciszka znak w kształcie litery Tau jest bezpośrednio związana z jego osobą. Naznaczenie głowy *Poverello* tym znakiem w sposób nadprzyrodzony – czego świadkami byli jego pierwsi współbracia zakonni – świadczyło o szczególnym wyborze i akceptacji podejmowanych przez niego decyzji. Dodać należy, że Święty nosił niewielką laseczkę w kształcie litery Tau¹⁸.

Należy przyjąć, iż litera Tau była pierwszym znakiem wyróżniającym zarówno św. Franciszka z Asyżu, jak i jego zakonną wspólnotę. Nie stanowi godła zakonnego i nie przekształciła się w herb zakonny, jednak współcześnie powróciła do roli podstawowego znaku rozpoznawczego duchowych córek i synów św. Franciszka¹⁹.

14 Tamże, nr 9; por. Św. Bonawentura, *Życiorys mniejszy św. Franciszka z Asyżu* [w:] *Wczesne źródła...*, nr IX.

15 W spisach legionistów rzymskich wykonywanych po zakończeniu bitwy litera TAU postawiona przed nazwiskiem czy imieniem żołnierza oznaczała, iż przeżył walkę. Por. D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, Warszawa 1990, s. 33.

16 Litera TAU w starożytnym alfabecie hebrajskim miała kształt krzyża. Por. D. Forstner, *Świat...*, s. 30-31.

17 D. Forstner, *Świat...*, s. 14; J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki świętych. Leksykon atrybutów i symboli hagiograficznych*, Kraków 2009, s. 78.

18 Por. Tomasz z Celano, *Traktat o cudach...*, nr 159; Św. Bonawentura, *Życiorys większy...*, nr 6.

19 G. Zamagni, *Il valore del simbolo*, Cesena 2003, s. 68.

3. Godło franciszkańskie i jego odmiany.

Pojawienie się godła franciszkańskiego i liczne kolejne próby jego transformacji, były najprawdopodobniej, nawiązaniem do herbów używanych przez opactwa i kapituły²⁰.

Według ustaleń Johna Woodwarda²¹ i Andrea Cordero Lanza di Montezemolo oraz Antonio Pompili²² franciszkanie posiadają własny herb wspólny dla wszystkich rodzin franciszkańskich. Przedstawia w polu niebieskim (lub srebrnym) nagie ramię po prawej heraldycznie stronie i skrzyżowanym drugim w habicie z dłonią stygmatyzowaną, pomiędzy którymi widnieje łaciński krzyż. Z kolei Anzelm Dimier, autor hasła encyklopedycznego poświęconego heraldyce franciszkańskiej i zamieszczonego w *Dizionario degli istituti di perfezione* ustalił, że godło franciszkańskie to położone na niebieskiej tarczy dwa ramiona naturalnych kolorów (jedno nagie, drugie w habicie) wyłaniające się ze srebrzystych chmur z przebitymi dłońmi, pośrodku których znajduje się opromieniony złoty krzyż²³.

Jednym z najstarszych zachowanych wyobrażeń herbowych – jak ustalił Servus Gieben – jest przedstawienie widniejące na obrazie datowanym na XV wiek, przechowywanym w muzeum Wallraf-Richartz w Kolonii przedstawiającym czterech świętych franciszkańskich: św. Klarę, św. Bernardyna z Sieny, św. Bonawenturę i św. Franciszka z Asyżu. Autorem dzieła jest nieznany z nazwiska malarz określany pseudonimem „Mariae”. U stóp św. Bonawentury widnieje błękitna tarcza herbowa z wyobrażeniem dwóch skrzyżowanych dłoni przybitych jednym gwoździem (Il. 3). Jedna z nich przynależy do Jezusa, a druga do Biedaczyny z Asyżu²⁴. Podobny herb widnieje na kilku innych obrazach przedstawiających św. Bonawenturę²⁵.

Nie można jednoznacznie stwierdzić, czy wyżej opisany herb jako własny używał św. Bonawentura (+1274) jako kardynał powołany do grona książy Kościoła rok przed śmiercią, czy też umieszczenie herbu na obrazie, który powstał w II poł. XV wieku było tylko kurtuazyjnym zabiegiem wobec następcy św. Franciszka na urzędzie przełożonego generalnego minorytów.

Pierwsze (Il. 4), znane nam wyobrażenie godła, ikonograficznie zbliżonego do współcześnie używanych godeł, pochodzi z XV wieku. Jest to intarsjowane przed-

20 A. Dimier, *Araldica monastica*, w: *Dizionario degli istituti di perfezione*, t. 1, Roma 1974, kol. 776-788.

21 *A treatise on ecclesiastical heraldry*, Edimburgo and Londra 1894, s. 418-419.

22 *Manuale di araldica ecclesiastica nella Chiesa Cattolica*, Città del Vaticano 2014, s. 49.

23 A. Dimier, *Araldica...*, kol. 786-787; G. Zamagni, *Il valore...*, s. 67.

24 S. Gieben, *Lo stemma francescano. Origine e sviluppo*, Roma 2009, s. 12-17.

25 Por. Kolekcja anonimowych obrazów w Muzeum Franciszkańskie w Rzymie.

stawienie dwóch ramion: Chrystusa i św. Franciszka trzymającego w dłoni krzyż. Całość jest opleciona zakonnym sznurem. Warto w tym miejscu dodać, że niektórzy ze znawców duchowości i naśladowców św. Franciszka w tym właśnie sznurze dopatrują się pierwotnego znaku wspólnoty franciszkańskiej²⁶. Przypomnieć należy, iż jednym z atrybutów św. Franciszka z Asyżu jest krzyż trzymany w jego dłoniach²⁷.

Z 1487 roku pochodzi wykonane przez anonimowego rzeźbiarza wyobrażenie (Il. 5) zachowane na jednej z kolumn przy wejściu do dolnej bazyliki asyjskiej ukazujące herb w odmiennej od wyżej przedstawionych kompozycji – nie dwie dłonie, ale dwa ramiona. Lewe ramię – w wąskim rękawie symbolizuje Chrystusa i jest naznaczona raną. Prawe ramię – w szerokim rękawie habitu przynależy do św. Franciszka i posiada stygmat. Całość oplata sznur z trzema węzłami zakończony z jednej strony chwostem, a z drugiej pętlą²⁸. Herb powstał w latach 1475–1499, kiedy Zakonem kierował o. Francesco Sansone²⁹. Można przyjąć, iż heraldyczne wyobrażenie z asyjskiej bazyliki stało się podstawą franciszkańskiego godła. Widoczna jest zmiana kompozycji ułożenia rąk. We wcześniejszych układach dłonie (Jezusa i Franciszka) nakładały się na siebie i łączył je wspólny gwóźdź, który je przebijał. W znanych późniejszych kompozycjach widnieją już nie tylko dłonie, tylko ramiona, z których jedno – nagie – jest Jezusa, a drugie – w habicie – należy do Franciszka.

Inne znane nam wyobrażenie znaku franciszkańskiego (Il. 6), które również może być pewnego rodzaju ilustracją poszukiwania przez franciszkanów znaku wyróżniającego ich w gronie pozostałych ówczesnych wspólnot zakonnych pochodzi z 1499 roku. Są to dwie skrzyżowane dłonie ukazane stroną zewnętrzną³⁰. Przedstawienie to znajduje się w zakrystii kościoła franciszkanów obserwantów na wyspie San Francesco del Deserto na Lagunie Weneckiej. Według zakonnej tradycji klasztor powstał z inicjatywy św. Franciszka z Asyżu, który zatrzymał się w tym miejscu po swoim powrocie z Ziemi Świętej w 1220 roku³¹. Nie wnikając w głębsze symboliczne znaczenie wspomnianego znaku zauważyć należy, iż podkreślają one chrystocentryczny charakter duchowości franciszkańskiej.

26 L. Bracaloni, *Lo stemma...*, s. 222.

27 J. Marecki, L. Rotter, *Jak czytać wizerunki...*, s. 225-228.

28 Tamże, s. 222-223; C. Tinelli, *Überlegungen...*, s. 378.

29 S. Gieben, *Lo stemma francescano. Origine e sviluppo*, Roma 2009, s. 16-17.

30 L. Bracaloni, *Lo stemma...*, s. 222.

31 *San Francesco sull'isola [w:] Santa Giulia a San Francesco del Deserto. La cultura racconta Francesco*, red. Carlo Susa, Venezia [brw], s. 11-13; *L'isola e i francescani [w:] Santa Giulia a San Francesco del Deserto. La cultura racconta Francesco*, red. Carlo Susa, Venezia [brw], s. 14-17.

Z XV wieku i przełomu XV/XVI wieku zachowało się także kilka wizerunków godeł (Il. 7-10), w których występują ramiona Chrystusa i św. Franciszka oraz zakonne sznury, a także takie elementy jak korona (symbol nadziei), serce (symbol miłości i ofiary) oraz korona cierniowa (cierpienie). Wyobrażenie godła pochodzące z kościoła św. Franciszka we Florencji (Il. 8) przedstawia dłoń Chrystusa z gwoździem i w geście błogosławieństwa z trzema wyciągniętymi palcami. Ten motyw błogosławieństwa występuje na wielu współczesnych godłach franciszkańskich³².

Najbardziej zbliżonym do współcześnie używanych godeł jest wyobrażenie z 1513 roku (Il. 10) zamieszczone w pierwszym wydaniu *Conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu* Fra Bartolomeo da Pisa wydanym w Mediolanie. Do drewnianego krzyża, nad którym tabliczka z napisem INRI, do poziomej belki przybite gwoździami na środku dłoni, dwa ramiona. Prawe, nagie ramię, przynależy do Chrystusa, zaś lewe, odziane w habit – do św. Franciszka. Właśnie ten znak, przechodząc pewnego rodzaju modyfikacje i stylizacje został ostatecznie przyjęty za godło (Il. 10) przez poszczególne rodziny franciszkańskie. W okresie późniejszym, to znaczy od połowy XVI wieku poczynając, składające się z ramion i krzyża godło, zostało wzbogacone o promienie lub aureole, chmury, obłoki, dewizy oraz – niekiedy – o oplatający całość sznur zakonny. Widnieją także niekiedy *arma Christi*: gwoździe, obcęgi, młotek i krwawiące rany³³.

Liczne warianty herbu franciszkańskiego różnią się nie tylko zróżnicowanym godłem zasadniczo składającym się z trzech podstawowych elementów: nagiego ramienia Jezusa Chrystusa, odzianego w habit ramienia Biedaczyny z Asyżu oraz krzyża, ale także kształtem tarczy, która często przyjmuje wygląd kartusza. Na dłoni Jezusa widoczna jest rana po gwoździu, którym została przybita do krzyża, natomiast na dłoni św. Franciszka widnieje stygmat. Najczęściej krzyż jest zbliżony do formy jerozolimskiej; niekiedy krzyż okala promienisty nimb lub jest zaćwieczony jest na pagórku³⁴.

W 1628 roku ukazały się w Rzymie *Constitutiones Urbanae Fr[atrum] Ord[inis] Min[orum] Conv[entualis] S[ancti] Francisci*, w publikacji której na ozdobnej karcie tytułowej (Il. 11) przedstawiono godło franciszkańskie, w zbliżonej do współczesnej formy, w owalnym kartuszu. Pomiedzy dwoma skrzyżowanymi ramionami z widocznymi ranami w dłoniach – prawym nagim Jezusa Chrystusa i lewym św. Franciszka odzianym w habit – widnieje pionowo ułożony krzyż.

Kompozycyjnie zbliżonym do powyższego jest wyobrażenie zamieszczone na karcie tytułowej dzieła o Jose Maldonado *El mas escondido retiro, del alma en*

32 L. Bracaloni, *Lo stemma...*, s. 223-225; C. Tinelli, *Überlegungen...*, s. 377.

33 L. Bracaloni, *Lo stemma...*, s. 224; W. Kolak, J. Marecki, *Leksykon...*, s. 52.

34 Por. S. Gieben, *Lo stemma...*, s. 16nn.

quae se descubre la preciosa vida, de los muertos y su glorioso sepulchro, które zostało opublikowane w Zaragozie w 1649 roku (Il. 12). Poniżej skrzyżowanych dłoni znajdują się ułożone w rozstrój trzy gwoździe.

Początkowy brak zasad co do kompozycji herbu używanego przez wspólnoty, którym początek dał św. Franciszek powodowało, że godło franciszkańskie nie tylko było dowolnie przedstawiane – na przykład dowolnie kładziono ramiona Jezusa Chrystusa i św. Franciszka³⁵, ale także umieszczano je na różnych tarczach, często dzielonych w słup lub w pas. Przykładem może być herb używany przez Trzeci Zakon Regularny św. Franciszka³⁶, którego tarcza była początkowo podzielona w pas na trzy pola. W polu górnym znajdowało się godło franciszkańskie, poniżej korona cierniowa, a w dolnym polu inicjały zakonnej dewizy O[mnis] P[assionis] C[hristi]³⁷, które to inicjały niekiedy są rozwinięte jako O[rdo] P[oenitentiae] C[laustralis]³⁸, z trzema gwoździami w rozstrój. Niekiedy w herbie pojawiają się dodatkowe elementy, takie jak gałązki oliwne oplatające tarczę i korona wieńcząca całość (Il. 13).

Podobna kompozycja heraldyczna widnieje w herbie Kustodii Ziemi Świętej (Il. 14). Na podzielonej na dwa pola w pas tarczy znajduje się w polu górnym godło franciszkańskie, a w dolnym krzyż jerozolimski (laskowany krzyż równoramienny z czterema krzyżami greckimi w kątach), który był godłem Królestwa Jerozolimskiego³⁹. Dodać należy, iż zazwyczaj, w przeciwieństwie do kompozycji herbu franciszkańskiego przedstawiane jest prawe ramię św. Franciszka i lewe Jezusa Chrystusa. Tarczę umieszczoną w ozdobnym kartuszu oplatają w dolnej części gałązki oliwne (z prawej) i palmowe (z lewej strony), powyżej wstęga z napisem MONS SION IN JERUSALEM, a ponad tarczą gołębica w promienistej glorii, ponad którą widnieje otwarta korona.

Godło franciszkańskie często pojawia się na tarczy herbowej hierarchów kościelnych wywodzących się ze wspólnot zakonnych braci mniejszych, franciszkanów konwentualnych czy też kapucynów. Wyrazistym przykładem jest herb papieża Klemensa XIV (Il. 15), który był franciszkaninem konwentualnym oraz bpa Antoniego Dydcza OFMCap (Il. 16).

35 Por. Giulio Ciampoltrini, Consuelo Spataro, *Ordinate mense. I servizi conventuali fra Seicento e Settecento*[w:] *Segni francescani. Il complesso conventuale di San Francesco in Lucca. Fra Cinquecento e Settecento: un interario archeologico*, red. G. Ciampoltrini, C Spataro, Lucca 2016, s. 64-67 [51-72]; Antodio Di Vincenzo, *Araldica degli Ordini Refigiosi estinti a penne*, Paris 2016, s. 19-21.

36 Wspólnota wywodząca się Franciszkańskiego Zakonu Świeckich (III Zakonu św. Franciszka), kanonicznie erygowana w 1447 r. i zaliczona do mendykantów.

37 Z j. łac.: Wszystko dla męki Chrystusa.

38 G. Zamagni, *Il valore...*, s. 69.

39 Paweł Dudziński, *Alfabet heraldyczny* Warszawa 1997, s. 103.

W początku XIX wieku ustaliła się jednolita forma herbu dla wszystkich wspólnot franciszkańskich – jak już wspomniano wyżej – przedstawiający w polu niebieskim [błękitnym] krzyż łaciński czarny lub brązowy, poniżej którego prawe ramię Jezusa z raną w dłoni skrzyżowane z lewym ramieniem św. Franciszka w habitie i dłonią naznaczonym stygmatem (Il. 17).

Przedstawiając rozwój i przemiany heraldycznych znaków franciszkańskich należy wspomnieć o ich ciągłych przemianach i pojawianiu się nowych. Za przykład może posłużyć działalność bł. Honorata Koźmińskiego, który dla założonych przez siebie 28 wspólnot zakonnych opracował indywidualne godła (il. 22). Za podstawę przyjął skrzyżowane ramiona Chrystusa i św. Franciszka (element godła franciszkańskiego), ponad którymi umieścił symbole wskazujące posłannictwo i cel i charyzmat konkretnej wspólnoty zakonnej. I tak kontemplacyjne i oddane adoracji Najśw. Sakramentu zgromadzenie adoratorek prześlągnięcia (Il. 18) posiada ponad skrzyżowanymi ramionami monstrancję⁴⁰, zgromadzenie kapłanów mariańskich (Il. 19) - kielich z hostią⁴¹, godło służebniczek szpitalnych (Il. 20) przedstawia chorą leżącą w łóżku, nad którą umieszczone jest godło franciszkańskie⁴², a godło serafitek (Il. 21) przebite siedmioma mieczami boleści Serce Maryi, z którego wyrastają kwiaty⁴³.

Franciszkański herb lub jego elementy możemy spotkać w sfragistyce, ornamentyce dekoracyjnej, architekturze, w zdobnictwie szat liturgicznych, w publikacjach książkowych - jako ozdobnik i znak identyfikacyjny. Jak wyżej zaznaczono, franciszkańskie godło występuje ponadto jako element składowy wielu herbów zakonnych. Omawiane godło przyjęły jako własny znak również franciszkańskie wspólnoty żeńskie (np. bernardynki i klaryski).

4. Teologiczna interpretacja godła franciszkańskiego

Jak zaznaczono wcześniej godło franciszkańskie (Il. 17) składa się z dwu ramion (nagiego Jezusa Chrystusa i odzianego w habit św. Franciszka) oraz wystającego zeń, lub położonego za nimi, krzyża. W wielu przypadkach pojawiają się obłoki, w kompozycjach z XIX wieku dodatkowe elementy, które wyróżniają poszczególne wspólnoty zakonne. Takimi elementami są promieniste aureole lub oplatające całość sznury z trzema węzłami, a niekiedy także w ich miejsce różańce.

Ramię bądź ręka w kontekście biblijnym oznacza działanie, moc i siłę. „Wyciągnięte ramię Boga” wyprowadziło naród wybrany z niewoli egipskiej: *Przeto powiedz*

40 Tamże, s. 111.

41 Tamże, s. 43.

42 Tamże, s. 129.

43 J. Marecki, *Coats of arms of the Seraphic Sisters*, „Folia Historica Cracoviensia” vol. 13:2007, s. 95-107.

synom izraelskim: Ja jestem Pan! Uwolnię was od jarzma egipskiego i wybawię was z niewoli, i wyswobodzę was wyciągniętym ramieniem i przez surowe kary (Wj 6,6).

Przejście Narodu Wybranego przez Morze Czerwone, cofnięcie się wód morskich i ich nagły powrót dokonywał się wówczas, gdy Mojżesz, na polecenie Boga, wyciągał ręce nad żywiołem.

Pan rzekł do Mojżesza: «Czemu głośno wołasz do Mnie? Powiedz Izraelitom, niech ruszają w drogę. Ty zaś podnieś swą laskę i wyciągnij rękę nad morze i rozdziel je na dwoje, a wejdą Izraelici w środek na suchą ziemię. Ja natomiast uczynię upartymi serca Egipcjan, że pójdą za nimi. Wtedy okażę moją potęgę wobec faraona, całego wojska jego, rydwanów i wszystkich jego jeźdźców. A gdy okażę moją potęgę wobec faraona, jego rydwanów i jeźdźców, wtedy poznają Egipcjanie, że ja jestem Pan» [...] Mojżesz wyciągnął rękę nad morze, a Pan cofnął wody gwałtownym wiatrem wschodnim, który wiał przez całą noc, i uczynił morze suchą ziemią. Wody się rozstąpiły, a Izraelici szli przez środek morza po suchej ziemi, mając mur z wód po prawej i po lewej stronie. Egipcjanie ścigali ich. Wszystkie konie faraona, jego rydwany i jeźdźcy weszli za nimi w środek morza. O świcie spojrział Pan ze słupa ognia i ze słupa obłoku na wojsko egipskie i zmusił je do ucieczki. I zatrzymał koła ich rydwanów, tak że z wielką trudnością mogli się naprzód posuwać. Egipcjanie krzyknęli: «Uciekajmy przed Izraelem, bo w jego obronie Pan walczy z Egipcjanami». A Pan rzekł do Mojżesza: «Wyciągnij rękę nad morze, aby wody zalały Egipcjan, ich rydwany i jeźdźców». Wyciągnął Mojżesz rękę nad morze, które o brzasku dnia wróciło na swoje miejsce. Egipcjanie uciekając biegli naprzeciw falom, i pogrążył ich Pan w środku morza (Wj 14, 15-18, 21-27)

Ramię bądź ręka w kontekście biblijnym oznacza działanie, moc i siłę. „Wyciągnięte ramię Boga” wyprowadziło naród wybrany z niewoli egipskiej⁴⁴. Ręka – utożsamiana z dłonią – jest synonimem działania i dawania. W sztuce starochrześcijańskiej dłoń symbolizuje oddanie się i zawierzenie Bogu oraz jest zapowiedzią Jego pojawienia się⁴⁵. Należy dodać, że wyobrażenie dłoni z krzyżem to talizman przed demonami⁴⁶.

Ręka Chrystusa ma znamię przebicia gwoździem w tradycyjnym ujęciu znanym ze sceny Ukrzyżowania. Ręka św. Franciszka naznaczona jest stygmatem, co stanowi nawiązanie do mistycznego przeżycia w 1224 roku na górze La Verna (Alwernia).

44 Por. Wj 6,6.

45 M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, Poznań 1989, s. 196-198; D. Forstner, *Świat...*, s. 351-355.

46 W. Kopaliński, *Słownik symboli*, Warszawa 1990, s. 353.

Na dwa lata przedtem, zanim oddał ducha niebu, w pustelni zwanej Alverna, w prowincji Toskania, gdzie w ekstazach pobożnej kontemplacji prawie że już sięgał chwały niebieskiej, ujrzał w widzeniu rozciągniętego nad sobą Serafina, wiszącego na krzyżu, mającego sześć skrzydeł, za ręce i nogi przybitego do krzyża. Dwa skrzydła unosiły się mu nad głową, dwa wyciągały do lotu, a dwa okrywały całe ciało. Widząc to, Franciszek zdumiał się gwałtownie, a gdy nie umiał wytłumaczyć, co by chciało to widzenie, wtargnęła mu w serce radość pomieszana z żalością. Cieszył się z łaskawego wejrzenia, jakim Serafin patrzył na niego, ale przybicie do krzyża przeraziło go. Natężał umysł, by pojąć, co mogłaby znaczyć ta wróżba, i duch jego silił się trwożnie nad jakimś jej zrozumieniem. Otóż, podczas gdy szukając wyjaśnienia na zewnątrz, poza sobą, nie znalazł rozwiązania, nagle objawiło mu je w nim samym odczucie bólu. Natychmiast bowiem na jego rękach i nogach zaczęły jawić się znaki gwoździ, jak to na krótko przedtem widział u Męża ukrzyżowanego, ponad sobą w powietrzu. Jego ręce i nogi wyglądały przebite gwoździami w samym środku; główki gwoździ ukazywały się na wewnętrznej stronie rąk i na wierzchniej stronie nóg, a ich ostre końce były na stronie odwrotnej. Główki gwoździ na rękach i nogach były okrągłe i czarne, a ich ostre końce podługne i zagięte, przy czym wychodziły z ciała i wystawały ponad resztę ciała. Zaś prawy bok, jakby przebity lancą, miał na sobie czerwoną bliznę, która często broczyła i spryskiwała tunikę i spodnie świętą krwią.⁴⁷

Heraldyczna kompozycja godła franciszkańskiego symbolizuje zjednoczenie Jezusa Chrystusa ze św. Franciszkiem czego wyrazem była stygmatyzacja świętego. Przebita dłoń Jezusa Chrystusa jest znakiem Męki, czyli poświęcenia dla ludzkości, ofiary za grzechy i odkupieńczej działalności. Chrystus przyszedł na ziemię aby służyć, aby dać swoje życie na ofiarę. Św. Franciszek, nazywany *alter Christus*, został był upodobniony do Mistrza nie tylko przez stygmatyzację ale również przez poświęcenie dla innych. Św. Franciszek zdecydował swoje życie poświęcić bliźnim i złożyć z siebie ofiarę⁴⁸.

Szczególną uwagę należy zwrócić na umiejscowienie elementów po prawej i lewej stronie. Lokalizacja tzw. pól ma istotne znaczenie w heraldyce. W tworzeniu pierwotnych wersji godeł franciszkańskich nie zwracano uwagi na lokalizację elementów chrystologicznych i antropologicznych, a mianowicie położenia w polu godła ramienia Jezusa Chrystusa i św. Franciszka. Współczesna nauka o symbolach podkreśla

47 Tomasz z Celano, *Traktat o cudach...*, nr 4.

48 Tamże, s. 52.

pewne prawidłowości, które wydaje się, należy odnosić także do omawianego godła zakonnego. Strona prawa oznacza wartości boskie, cnoty, mądrość i zbawienie. Przeciwnie, strona lewa utożsamiana jest z elementami ludzkimi i mającymi wymiar materialny. Może też oznaczać potępienie⁴⁹. Należy więc, pamiętając o układzie heraldycznym (strony nazywane nie od patrzącego ale od trzymającego tarczę), komponować godło franciszkańskie z prawym ramieniem Chrystusa i lewym św. Franciszka.

Występujące w wielu wersjach chmury, białe lub błękitne obłoki – skłębione i gęste, należy interpretować jako niebo, a więc to co nieskończone. Zarówno w Starym jak i w Nowym Testamencie obłok to mieszkanie Boga Ojca⁵⁰. Niebo to miejsce pobytu dusz zbawionych i dusz świętych oraz miejsce boskiego sądu. Według W. Kopalińskiego niebo to *miejsce bezczynnego pobytu cnotliwych, błogosławionych dusz*⁵¹. Chmury to ciemności i mroki, które na ziemi ograniczają człowieka, utrudniają mu oglądanie nieba. Krzyż zdaje się rozjaśniać te mroki. Chmury możemy postrzegać jako to, co jest pomiędzy niebem i ziemią. Dzielą lub łączą. Odnośnie kolorów owych obłoków i chmur należy przypomnieć, że błękit nieba utożsamiany jest ze szczęściem, a skłębione chmury to symbol kłopotów i trosk⁵².

Tłem skrzyżowanych rąk jest krzyż – narzędzie i symbol męki oraz śmierci Chrystusa. Krzyż w chrześcijaństwie ma znaczenie soteriologiczne. Zarówno Ojcowie Kościoła jak i późniejsi teologowie w znaku Krzyża dopatrywali się różnych koncepcji i typologicznych znaczeń, np. dla św. Efrema Syryjczyka krzyż był znakiem zwycięstwa nad złymi duchami. W średniowieczu powstała koncepcja rozumienia krzyża jako znaku zbawienia człowieka⁵³. Różnorodne wersje kompozycji krzyża i rąk wyrażają myśl zespolenia Chrystusa z krzyżem i św. Franciszka z krzyżem. W duchowości franciszkańskiej krzyż jest nie tylko symbolem i narzędziem męki Chrystusa, ale także znakiem miłości Boga Ojca do człowieka, realizacją odkupieńczych planów Boga, znakiem ofiary Chrystusa. Krzyż jest symbolem pokuty, rezygnacji ze swych planów i dążeń i podporządkowania swych pragnień celom wyższym⁵⁴.

W znaczeniu krzyża Jezusa Chrystusa uwzględnia się ponadto jego werdykalny i horyzontalny wymiar. Ramiona krzyża łączą niebo z ziemią. Przez ramię pionowe „przechodzą” łaski i dary nieba dla ludzi a poziome obejmuje wszystko i jest symbolem

49 Tamże, s. 336-337.

50 M. Lurker, *Słownik...*, s. 141.

51 W. Kopaliński, *Słownik...*, s. 252-253.

52 Por. D. Forstner, *Świat...*, s. 105-107, 116-117.

53 M. Lurker, *Słownik...*, s. 102-103.

54 Por. W. Korabiewicz, *Pochodzenie emblematu krzyża*. *Novum*. R. 11:1970, nr 11, s. 92-123; D. Forstner, *Świat symboliki...*, s. 13-17.

ofiary złożonej za wszystkich ludzi. W konsekwencji jest znakiem miłości Boga Ojca i Jezusa Chrystusa do wszystkich ludzi i zarazem zobowiązaniem do miłości bliźniego, do bycia - według zasad franciszkańskich - „bratem wszelkiego stworzenia”. Współcześnie wymiar horyzontalny odczytuje się często jako wskazanie działań ekologicznych.

Krzyż jest „osią świata”, połączeniem przeciwieństw oraz znaku ofiary Jezusa Chrystusa. W okresie wypraw krzyżowych, poczynając od XI wieku, krzyż stał się, poza wymiarem chrystologicznym, symbolem akceptacji odzyskania Ziemi Świętej i jej rechryścianizowania⁵⁵ – stąd udający się do Palestyny rycerze oznaczali siebie znakiem krzyża i stąd nazwa „krzyżowcy”.

W duchowości franciszkańskiej Krzyż zajmuje szczególne miejsce. Jest narzędziem śmierci Jezusa Chrystusa, na którym „*to ty wraz z nimi* (tj. złymi duchami) *go ukrzyżowałeś i krzyżujesz nadal przez upodobanie w nałogach i grzechach*”⁵⁶. Chrystus przez krzyż, *kwę i śmierć zechciał nas wykupić z niewoli*⁵⁷. Krzyż jest znakiem pokuty, dobrowolnie przyjętych wyrzeczeń i umartwień⁵⁸.

Występująca wokół krzyża gloria interpretowana jest jako znak zwycięstwa i chwały. Krzyż jest znakiem zwycięstwa nad chwilowymi niepowodzeniami, nad ciemnością grzechu, nad słabością. Krzyż rozświeśla ciemności⁵⁹. Symbolizuje to otaczająca krzyż gloria lub aureola.

Zakończenie

Analizując godła zakonne rozpoznajemy cel, charyzmat, zadania i kierunki działań danej wspólnoty zakonnej oraz jej duchowość. Te ogólne założenia odnoszą się do godła franciszkańskiego. Przez badania heraldyczne poznajemy historię Zakonu i myśl Założyciela. Wnikamy w duchowość i charyzmat franciszkański oraz poznajemy jak kształtowały się one na przestrzeni stuleci.

W przyszłości należy zbadać kto jest twórcą poszczególnych wersji godeł w różnorodnych wspólnotach franciszkańskich, od kiedy są używane i jakie dominiowały odmiany godeł. Te postulaty odnoszą się nie tylko do godeł franciszkańskich ale także do znaków heraldycznych innych wspólnot zakonnych⁶⁰.

55 W. Kopaliński, *Słownik...*, s. 174-176.

56 *Pisma św. Franciszka z Asyżu* (wyd. Warszawa 1976), Upomnienie 5.

57 *Pisma...*, Reguła z 1221 r., 23,6.

58 *Pisma...*, Upomnienie 10; List I b, 32-37.

59 Por. *Pisma...*, Modlitwa przed krucyfiksem w kościele św. Damiana.

60 Prace badawcze nad heraldyką kościelną prowadzi zespół skupiony wokół ks. prof. dra hab. Anzelma Weissa z Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego natomiast w Krakowie Zespół Badawczy Heraldyki Kościelnej przy Polskim Towarzystwie Teologicznym.

Ilustracje

T

Il. 1. Grecka litera Tau

Il. 2. Podpis św. Franciszka pod listem do brata Leona

Il. 3. Święci franciszkańscy. Muzeum Wallraf-Richartz w Kolonii

Il. 4. Intarsjowany symbol franciszkański z XV w.

Il. 5 Herb franciszkański z bazyliki pw. św. Franciszka z Asyżu (za <https://www.fondazioneterradotranto.it/2015/10/12/lo-stemma-francescano>)

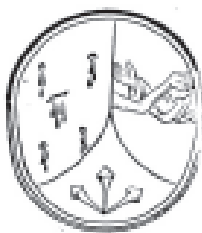
Il. 6. Symbol franciszkański z zakrystii kościoła franciszkanów z wyspy San Francesco del Deserto

Il. 7. Godło franciszkańskie z końca XV w.

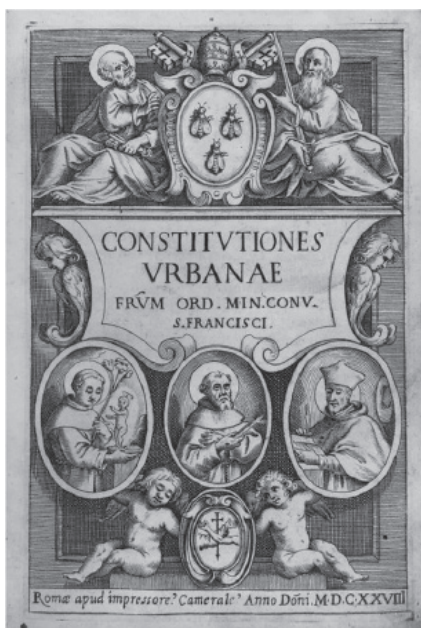
Il. 8. Godło franciszkańskie z kościoła pw. św. Franciszka we Florencji z pocz. XVI w.

Il. 9. Godło franciszkańskie z pocz. XVI w.

Il. 10. Godło zamieszczone w *Conformitate vitae beati Francisci ad vitam Domini Iesu* Fra Bartolomeo da Pisa (1513)

Il. 11. Karta tytułowa *Constitutiones Urbanae Fr[atrum] Ord[inis] Min[orum] Conv[entualis] S[ancti] Francisci*, Romae 1628

Il. 12. Karta tytułowa *El mas escondido retiro...* autorstwa o. Jose Maldonado (1649)

Il. 13. Herb Trzeci Zakon Regularny św. Franciszka (XIX w.)

Il. 14. Herb Kustodii Ziemi Świętej

Il. 15. Klemens XIV

(za: <https://www.heraldry-wiki.com/heraldrywiki/images/4/4e/Clement14.jpg>)

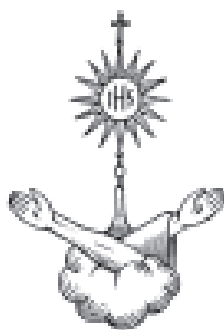

Il. 16. Herb bpa A. Dydycz OFM Cap

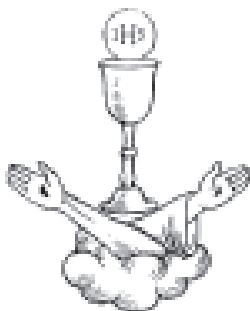
(za: <https://drohiczynska.pl/diecezja/biskup-senior-antoni-dydycz/>)

Il. 17. Godło franciszkańskie z końca XIX w. oraz herb franciszkański (koniec XX w.)

Il. 18. Godło adoratorek prześlągania

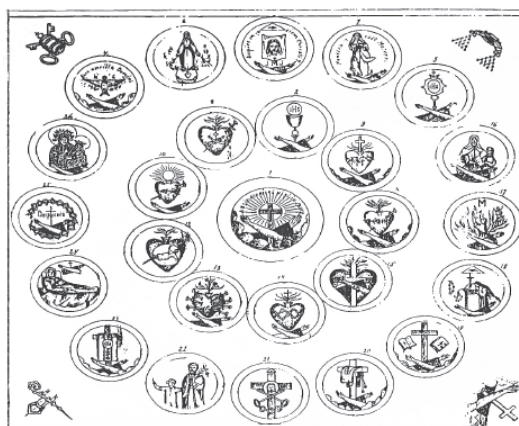
Il. 19. Godło marianów kapłańskich

Il. 20. Godło słuźebniczek szpitalnych

Il. 21. Godło serafitek

Il. 22. Rysunek palki wykonany przez o. Honorata Koźmińskiego